

Notes sobre epigrafia medieval

Jordi Casanovas i Miró

Tot i que les troballes epigràfiques hebraiques són escasses, no deixen d'aparèixer-ne nous testimonis, entre els quals dominen, per raons òbvies, els funeraris. La raó fonamental que explica l'escassetat d'aquests materials és el reaprofitament de què van ser objecte, un fet freqüent, els mecanismes del qual es coneixen prou bé, ja que aquest fenomen es repeteix en el temps i quasi sempre per les mateixes raons. I és aquest fenomen el que fa que les noves descobertes es produeixin sempre de manera fortuïta, sense que sigui factible de fixar uns criteris vàlids per a orientar la recerca en una direcció determinada.

El fet de tractar sovint amb peces reutilitzades ens obliga a fer front a un doble problema. D'una banda, treballar amb materials arqueològicament descontextualitzats, cosa que fa que no disposem d'elements fiables per a datar les necròpolis. De l'altra, molt sovint ens trobem només davant de fragments. Ambdós fets expliquen que en aquests moments disposem solament d'un elenc incomplet de fórmules funeràries, fórmules que, tot i el conservadorisme dels qui les utilitzaren, mostren, tanmateix, una notable varietat. És per això que creiem que, malgrat les limitacions imposades, tota nova troballa és important, ja que d'una manera o d'una altra constitueix una nova dada que ens ha de permetre completar el coneixement que tenim d'aquest tipus de textos, i alhora aclarir cada vegada més certs aspectes de la cronologia que, ara com ara, només són clars en part. La recent localització de dues inscripcions hebraiques a Móra d'Ebre¹ ha servit per a omplir un d'aquests buits, perquè fins ara no coneixíem

1. J. CASANOVAS, «Dos inscripciones funerarias hebraicas del siglo XV de Móra d'Ebre».

cap inscripció hebrea en aquesta localitat. A més, ambdues làpides són del segle XV. Tenint en compte, doncs, aquestes consideracions, ens proposem de donar a conèixer en aquest article els nous materials localitzats darrerament. D'aquests nous materials que ara presentem —cinc en total— dos corresponen a la necròpolis de Barcelona i tres a la de Girona.

Barcelona

Aquest primer conjunt,² constituït per dos fragments, fou localitzat cap a la fi d'octubre de 1997 en una de les dependències del soterrani de l'antic Palau del Lloctinent, però no fou possible d'estudiar-los directament fins a l'octubre de 1999. Tots dos fragments es troben en posició invertida, l'un damunt de l'altre, separats per una filada de maons. Havien estat reaprofitats al peu d'una petita escala que des del pati principal baixa cap al soterrani. Dissimulats darrere d'una canonada i d'una caixa de llum, passaren desapercebuts fins que uns treballs de prospecció per radar van permetre, casualment, de localitzar-los.

És ben poca cosa el que aquestes dues làpides procedents del cementiri jueu de Montjuïc ens aporten des del punt de vista textual, ja que la part de formulari que conserven és prou coneguda. Més interès té el fet d'haver aparegut en un sector de l'edifici que encara no ens havia lliurat cap fragment.

Fins ara havíem pogut constatar la presència d'elements d'aquest tipus en diferents punts del Palau. Els més coneguts eren els de la façana que dona a la plaça de Sant Iu³ i a la plaça del Rei.⁴ Posteriorment foren localitzats nous

Arbor Scientiae. Homenaje al Prof. Gregorio del Olmo Lete [= Aula Orientalis, 17-18 (1999-2000)], p. 261-267].

2. Agraïxo a la Sra. Júlia Beltran, arqueòloga responsable del conjunt monumental de la plaça del Rei, totes les facilitats que em va donar per a estudiar els dos fragments del Palau del Lloctinent.

3. Un conjunt format per nou fragments visibles per damunt del nivell de la plaça i un altre en els fonaments de la mateixa façana (cf. F. CANTERA i J. M. MILLÀS, *Las inscripciones hebraicas de España* [en endavant: IHE], Madrid, 1956, p. 226-228. Aquest darrer fragment (MHC 3235) va passar desapercebut a Millàs, juntament amb dos fragments molt petits i difícils d'identificar (MHC 3242 i 3243). No s'inclouen dins d'aquest grup la sèrie d'onze fragments apareguts en diverses circumstàncies i que s'integraren en un mur provisional que travessava el carrer dels Comtes de Barcelona a nivell de subsòl (IHE, núm. 154-164).

4. Un d'aquests elements encara és visible a la segona filada de carreus de la façana que dona a la plaça amb una part de tres línies de text, i un altre localitzat a pocs metres de

fragments reaprofitats com a carreus a l'escala principal,⁵ o com a material de reblliment en el subsòl de l'edifici. Aquesta localització només ha estat possible gràcies a les excavacions i als moviments de terres realitzats arran de la construcció de les cambres cuirassades de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.⁶ Més recentment hem pogut identificar-ne nous fragments a la façana de la plaça del Rei, a nivell de fonaments,⁷ més un altre, en forma de carreu, en un dels murs del Saló del Tinell.⁸ A aquest conjunt, format ja per vint-i-set fragments, cal afegir-hi ara aquests dos nous elements, que, si més no, confirmen la reutilització massiva de materials hebraics de Montjuïc en la construcció d'aquest Palau.

1. Fragment de pedra sorrenca amb la inscripció funerària d'una dona, reutilitzat com a carreu i que conserva només una part d'una línia de text. No s'hi veuen restes de lletres ni de cap línia superior ni inferior.

Mesura 23 × 47,5 cm. No ha estat possible calcular el gruix de la pedra, ni tan sols de manera aproximada. L'alçària de les lletres oscil·la entre 4,5 i 5,5 cm; les lletres inicials són més petites i la distància entre elles és lleugerament inferior a 1 cm. Camp epigràfic: 5 × 42 cm.

Text:

[— — —] נפטרה בכסל' [— — —]

[— — —] va morir el mes de quisleu [— — —]

l'anomenat «Mirador del rei Martí». Cf. J. M. MILLÀS, «De epigrafia hebraico-catalana», *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad* (Barcelona), 13 (1969), p. 97-98.

5. J. M. MILLÀS, «Un nuevo fragmento de lápida hebraica en Barcelona», *Sefarad* (Madrid), 15 (1955), p. 169-170.

6. J. M. MILLÀS, «Una nueva lápida hebraica en Barcelona», *Sefarad*, 20 (1960), p. 395-397 (= MHC 7638); ídem, «Tres nuevas lápidas fragmentarias hebraicas», *Sefarad*, 21 (1961), p. 340-341 (= MHC 7644 i 7639). Amb relació a l'excavació i a la troballa d'un d'aquests fragments (= MHC 7639), veg. A. M. ADROER, «Restos romanos en el palacio de los Virreyes de Barcelona», *Rivista di Studi Liguri* (Bordighera), 45 (1979), p. 247-252.

7. Es tracta de quatre fragments reutilitzats en els fonaments. Veg. J. CASANOVAS, «Nous fragments d'inscripcions hebrees localitzats a Barcelona», *Tamid*, 1 (1997), p. 52 i 56-60 (= MHC 11570, 11574, 11575 i la darrera sense número d'inventari).

8. És un fragment molt petit situat en el mur on hi havia una porta que comunicava amb el Palau del Lloctinent.

Per les seves característiques sembla que correspon a un gran bloc amb text molt breu, que es podria datar de la primera meitat del segle XIV.

2. Fragment amb característiques externes semblants a l'anterior, en un estat de conservació molt deficient, a més d'estar tallat per la part superior i pels dos costats. El text correspon a la part final d'un epitafi, concretament a la data i a l'eulògia final. D'altra banda, una part de la inscripció no és visible, ja que al damunt hi han instal·lat una caixa de llum.

Les seves dimensions són $30 \times 80,5$ (d'amplària màxima) $\times 21$ cm aproximadament. Ha estat possible mesurar el gruix perquè aquest fragment es trobava a l'angle del mur; però també és possible que la làpida fos rebaixada en reutilitzar-la com a carreu. L'alçària de les lletres és d'uns 5,5 cm. La distància entre caràcters oscil·la entre 0,5 i 0,8 cm, tot i que en alguns llocs arriba a 1 cm.

— — — — —
 [— — —] ח[ר] תנ[ר] +++ ת אלפים [חמש— — —]
 הימ[ן] אמ[ן]

[— — —]c mil [— — —] Descansi [la seva ànima per rebre la recompensa el darrer] dia. Amén.

Girona

La necròpolis judaica del Montjuïc de Girona⁹ ens era coneguda per diverses fonts i alguns dels materials que hom hi havia trobat havien vist ja la llum des del segle XVIII ençà, molt especialment arran de les prospeccions realitzades per E. C. Girbal i el pare Fita a partir de la segona meitat del segle XIX.¹⁰ El fruit de la recerca d'aquests investigadors fou la sèrie d'inscripcions que es troben dipositades actualment en el Museu d'Història dels Jueus de Girona.

A la fi del 1999 i al llarg dels primers mesos de l'any 2000, es va realitzar a Montjuïc una excavació amb un triple objectiu:¹¹ d'una banda, determinar amb precisió la ubicació de la necròpolis, que en certa manera ja era coneguda gràcies a les precisions topogràfiques fornides per la documentació; de l'altra,

9. Agraïxo a la senyora Sílvia Planas, directora del Centre d'Estudis Nahmànides, i al senyor David Vivó, regidor de Cultura de l'Ajuntament de Girona, l'amical col·laboració que m'han ofert per a l'estudi d'aquestes làpides.

10. Sobre aquest procés de recuperació, veg. J. M. LLORENS, *La col·lecció lapidària hebrea de Sant Pere de Galligants (Girona)*, Girona, 1994, esp. p. 3-10.

11. Pel que fa als resultats obtinguts durant els darrers mesos de 1999, veg. L. PALAHÍ (et al.), «Excavacions al cementiri jueu de Girona», en *Cinquenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot (Garrotxa), 12 i 13 de maig de 2000, p. 243-246.

una vegada localitzada, estudiar-ne els enterraments i els materials que s'hi trobessin per tal de millorar els resultats obtinguts en l'excavació de la necròpolis judaica de Barcelona el 1945-1946, especialment pel que fa a la cronologia del conjunt. Finalment, i no menys important, s'esperava trobar-hi noves inscripcions associades a sepultures, cosa que permetria, si la inscripció fos prou explícita, de fixar amb més precisió la seva cronologia.

Malauradament, l'excavació no va donar tots els fruits esperats, ja que, per més que permetés de confirmar la ubicació i la cronologia relativa de la necròpolis, no va aportat cap element suficientment explícit per a fixar la cronologia d'un conjunt que presentava, a grans trets, notables semblances amb el de Barcelona; semblances que no es limiten a les seves característiques externes, ans coincideixen també en les circumstàncies que envolten l'existència i el destí final comú d'ambdues.

A Barcelona, en el moment d'iniciar l'excavació, fou possible d'observar que, tot i que algunes làpides encara eren visibles, no n'hi havia cap al seu lloc. Quan, més endavant, se'n localitzaren algunes més, això tampoc no va suposar cap mena d'avenç. Una va aparèixer amb la cara de la inscripció tombada cap a terra, damunt la tomba 134, cosa que fa pensar que no corresponia a la tomba damunt la qual havia estat trobada; una altra làpida corresponia a la tomba infantil número 80 i, finalment, es va localitzar un bloc enorme a la tomba 129, en què es podien llegir les lletres inicials de l'epitafi, un epitafi que segurament fou escrit en una altra làpida. Dissortadament, cap de les làpides esmentades no duu la data ni presenta cap peculiaritat que permeti de classificar-les dins un període determinat. En conseqüència, no n'hi ha cap que pugui servir de referència per a fixar la data de les sepultures a les quals, d'una manera o d'una altra, estan associades.

A Girona, aquesta manca de làpides procedents de l'excavació s'ha vist d'alguna manera compensada per la troballa de tres nous fragments reutilitzats en la finca que la família Ochoa, propietària del terreny on es troba la necròpolis, té a Montjuïc. Les tres làpides, adquirides per l'Ajuntament de Girona, es troben actualment a la reserva del Museu d'Història dels Jueus de Girona i són objecte d'estudi a continuació.

1. Fragment d'una estela de pedra calcària, tallada per la part superior i inferior, i pel costat esquerre. A la dreta presenta una senzilla motllura decorativa, una a cada angle, d'un tipus que no té paral·lel a Girona. Conserva sis línies de text, la primera de les quals està molt alterada, mentre que la sisena només conserva la part superior d'una làmed. La superfície epigràfica demostra poca cura i les lletres presenten certes irregularitats, així com una mala alineació, fenomen que ja hem pogut observar en altres làpides de la mateixa

època. Algunes lletres (com ara la bet o la mem) presenten trets característics de la manera de fer d'un determinat taller. D'altra banda, no hi ha separació entre les paraules i en la quarta línia les lletres es troben manifestament comprimides.

Dimensions: 19 (màx.) × 15 (sup.) / 17 (inf.) × 8,0-8,9 cm. Camp epigràfic: 18 × 14 cm. Alçària de les lletres: 2 cm. Distància entre línies: 1,5 cm. La motllura de la cara principal fa un 2,4 cm d'amplària i entre 1,7-2,0 cm en el lateral.

Text:

— — — — —
 [— — —]ש[— — —] + נת
 [— — —]מ'ט'הלכהל
 [נת חמשת]
 אלפים ומאתים [— — —]
 עשרה (יב)א [— — —]
 [— — —]ל[— — —]
 — — — — —

— — — — —
 Descansi en el Bé. Se'n va anar cap a [— — —]
 el mes d'elul de l'any (?) [— — —]
 (cinc) mil dos-cents [— — —]
 deu [— — —]
 — — — — —

Línia 2: Creiem que aquesta fórmula abreujada, que trobem aquí per primera vegada, s'ha d'interpretar com *מ(נוחתו) בט(וב)* o alguna frase semblant. De fet, la *מ* inicial també podria ser una *ס*, amb la qual cosa ens trobaríem davant d'una frase del tipus *סופו טוב*, sense exemples coneguts.

Línia 5: La làpida ha rebut en aquest punt diversos cops que han afectat especialment la paraula *עשרה*. La *ר* i la *ה* comparteixen un mateix traç horitzontal superior, i el traç vertical de la dreta de la *ה* sembla perllongar-se més enllà de la línia a causa d'un d'aquests cops.

Tot i que no en tenim la data exacta, aquesta làpida és, probablement, la més recent del conjunt epigràfic gironí.

2. *Cippus* de pedra calcària quasi complet amb lleugeres pèrdues que afecten la part superior i ambdós laterals, la qual cosa ha ocasionat pràcticament la desaparició de la primera lletra de la primera línia, així com dels marges. Tot i que els caràcters són grossos i ben dibuixats, les línies manifesten una marcada tendència a inclinar-se cap a l'esquerra. El text, distribuït al llarg de dues línies, ocupa una mica menys del terç superior de la làpida. La meitat inferior, rugosa i sense polir, quedava en gran part colgada sota terra perquè la làpida restés més ben assentada. Encara que no es pugui assegurar que per la part superior no hi hagués alguna línia més, sembla raonable de pensar que ens trobem davant del text complet, un text constituït per un epítet, el nom i l'eulògia final, que és una estructura que, de fet, trobem sovint en làpides més tardanes (segle XV).

Per les seves característiques externes, molt semblants a les de les inscripcions IHE 178, 183, 184 i, molt especialment, a la 174, podem datar-la cap a la segona meitat del segle XIV, en un període en què els grans blocs amb inscripció són substituïts per làpides de dimensions més reduïdes.

Dimensions: 90 × 36,5 × 13/15 cm. Camp epigràfic: 35/36 × 35 cm. Alçària de les lletres: 6/6,2 (1a línia) i 5,5-6/7 (2a línia).

Text:

החסיד ר'
אפרים ז"ל

El pietós Rabi

Efraïm. Que el seu record sigui una benedicció

3. Fragment d'una llosa irregular de pedra calcària tallada, segons que sembla, per tots quatre costats. Conté un text en una sola línia, del qual es conserva la part central, i consta d'una sèrie d'epítets seguits probablement pel nom.

Dimensions: 71,5 × 47 × 8-8,5 cm. Camp epigràfic: 33,5 cm. Alçària de les lletres: 3,5/4,5 cm.

Text:

[— — —] + טוב נאמן נה [— — —]

[— — —] bo, lleial [— — —]